

AVATARURILE PROTESTANTISMULUI ROMÂNESC. REFORMA, REFORMELE

A venit timpul, credem, să reexaminăm un moment semnificativ din istoria culturii noastre: pătrunderea – în lumea românească, tradițional-ortodoxă – a ideologiei Reformei. Nu este deloc greșit a afirma – în subsidiar – că acest fenomen cultural-religios venit dinspre Vest către ținuturile românești ale Moldovei și ale Transilvaniei – într-un context maghiaro-german – a fost prima confruntare (nonconflictuală, în plus) a mentalității românești închise între barierele Orientului slavo-bizantin cu Occidentul.

1. Începuturile s-au făcut în Moldova lui Alexandru cel Bun, în sec. XV. Se știe că adepții cehi și maghiari ai reformei lui Jan Hus (ars pe rug în 1415), după ce trec prin Maramureș (ținut mai izolat) și Transilvania și produc în drumul lor unele tulburări social-religioase, își găsesc refugiu în Moldova, se instalează pe valea Trotușului și, de bună seamă, răspândesc în jur ideile lor, dintre care traducerea textelor sacre în limba națională a poporenilor („ca să înțeleagă”) este cea mai însemnată. Doi preoți traduc *Biblia* în maghiară și nu este exclus – după cum credea N. Iorga – ca și primele traduceri românești din textele sacre (*Psaltirea*, *Apostolul* – ceea ce a fost denumit, ulterior, „texte maramureșene”) să fi fost în legătură cu activitatea lor renovatoare. Nu „se făcură [românii!] husiți pe un cap” – cum afirma N. Iorga, în *Istoria literaturii române*, I, p. 100 și urm. –, dar se pot ușor presupune „inspirații” și îndemnuri husite în traduceri nord-moldovene și nord-transilvănene ale unor texte sacre (*Psaltirea* apare în două traduceri, în mai multe copii). În orice caz, unii români (probabil călugări sau persoane legate de Biserică) au ascultat de sfaturile reprezentanților noilor idei religioase husite și au tradus cărți sacre din slavonă în română.

2. Dar husiții, așa cum scrie Al. Rosetti (în *Istoria limbii române*, ediția din 1986, p. 433), nu erau decât bieți „transfugi”, „prigoniți de oficialitatea de peste munți”. Totuși, ei au putut propaga idei și îndemna la traducerea textelor sfinte în română, fie și pe apucate și, am putea adăuga, clandestin! Ei se temeau, în Moldova, de o reacție a ierarhiei ortodoxe de aceeași putere cu cea a catolicismului maghiar (care, în Transilvania, însemna... Inchiziția!). Ortodoxia moldovenească nu dădea atenție, nici nu prea înțelegea aceste lupte ecleziaștice occidentale (le-a înțeles, dar două secole mai târziu, pe vremea mitropolitului Varlaam, la îndemnul

DACOROMANIA, serie nouă, IX – X, 2004 – 2005, Cluj-Napoca, p. 45-59

teologic și material al ortodoxiei din Kiev!). În orice caz, înainte de declinul husitismului, către sfârșitul sec. XV, în Moldova, teritoriu aflat în afara sferei de influență a catolicismului, românii au beneficiat, în cultura lor regională, de texte religioase traduse în limba lor...

3. Actul următor se petrece la Brașov, în secolul următor și, ca să spunem așa, „la lumina zilei”. În Transilvania, se știe, ideile Reformei luterane au pătruns ușor și repede, prin maghiari și prin sași. „Tezele” – cele 95 de „teze” – pe care le-a afișat Martin Luther la Wittenberg, în 1517, și lucrări de-ale lui circulau în Transilvania (aduse de sași de la Lipsca), dar adevărata propagandă religioasă protestantă se face după 1530, adică după proclamarea confesiunii luterane, la Augsburg. În Transilvania, principalul propovăduitor al Reformei a fost Johannes Honterus (1498 – 1549), primul pastor luteran al Brașovului, autor de lucrări teologice protestante (care apar prin 1542 – 1543). În același timp, alt protestant, Hans Benkner, era „jude” (= primar) al orașului (pe atunci *Kronstadt*), în fruntea unui „senat” de aceeași confesiune. Mai mult decât atât, principele Transilvaniei, János Zsigmond Szápolyai (Ioan Sigismund Zapolya), între 1556 și 1571, îmbrățișează și el confesiunea luterană (în opoziție cu regele Ferdinand al Ungariei, catolic) și aprobă prozelitismul luteran în Transilvania. Așadar, autoritățile statale ale Principatului Transilvaniei și comunitatea sașilor și maghiarilor protestanți încercau să răspândească, oficial, protestantismul luteran printre românii ortodocși. Era o experiență nouă. Însuși Luther și colaboratorul lui, Melachton, se interesau de această întâlnire – unică în Europa – dintre Reformă și Ortodoxie, amândouă confesiuni care nu-l recunoșteau pe Papă.

4. În aceste condiții și cu acest scop a fost folosit în Brașov diaconul Coresi (cca 1510 – cca 1581). El era cunoscut în Brașov, principal centru economic care lega, într-un fel, cele trei țări românești, încă de pe vremea când tipărise aici un *Octoih* slav (1557) și avea legături cu comunitatea românească ortodoxă *extra muros* din Șchei. Venise la Brașov de la Târgoviște, cu învoirea lui Pătrașcu cel Bun (1554 – 1557), iar meseria lui era aceea de tipograf bisericesc pe lângă Mitropolia din orașul-reședință domnească. (Slovene tiparniței lui proveneau din Veneția, aduse, cu ani în urmă, de Dimitrie Liubavici.)

Astfel, diaconul Coresi era omul potrivit de a îndeplini dorințele protestanților din Brașov. Acolo, Johannes Honterus avea el însuși o tipografie, iar Hans Benkner, o fabrică de hârtie. Condițiile de lucru erau extrem de favorabile.

Începând din iulie 1558, diaconul Coresi și ucenicul său Oprea logofătul se stabilesc în Brașov și, în solda sașilor protestanți, tipărește, în 1559, prima sa lucrare „comandată” de autoritățile ecleziastice luterane din Brașov – și, bineînțeles, stipendiată de „senatul” și de „judele” orașului – sub titlul *Întrebare creștinească*. Tipăritura era, de fapt, un *catehism luteran*, destinat a fi citit în bisericile și în școlile „valahilor”. Pentru cei ce aveau la Reforma lui Luther, un ortodox bine instruit era un virtual protestant! De aceea, într-o culegere de documente pentru istoria orașului Brașov, apare următoarea mențiune: *Johannes*

Benknerus, judex Coronensis, cum reliquis senatoribus, reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos dicenda illis (apud N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, ediția din 1980, p. 99). Documentul este datat 12 martie 1559, ceea ce i-a determinat pe filologi să dateze și *Întrebarea creștinească* în același an.

De aici înainte încep o serie de întrebări și de probleme filologice privind conceptele creștine cu care operau protestanții luterani. Într-o scurtă introducere la *Întrebarea creștinească*, Coresi, cel care „scoate” textul, scrie: *nește creștini buni socotiră și scoaseră carte din limba sârbească pre limba rumânească*. Cine vor fi fost acești „creștini buni” nenumiți (sau necunoscuți lui) și ce făcuseră ei? O traducere din „limba sârbească” – adică din slavonă – în română? Unde ar fi putut, anterior, exista o versiune slavonă a unui catehism protestant? Cercetători ai acestei probleme (N. Sulică, N. Drăganu, Al. Rosetti) s-au gândit că un catehism luteran care ar fi putut sta la baza *Întrebării creștinești* coresiene (1559 – 1561) ar fi avut mai degrabă un original în maghiară sau în germană (în 1544 este semnalat, la Sibiu, un catehism luteran românesc tradus după un original maghiar – dar care nu s-a păstrat posterității). Ceea ce ar însemna că afirmația „scoaseră din limba sârbească” (slavonă) pare curioasă: să fi fost numai o încercare de a-i atrage – respectând tradiția slavonă – pe „valahii” ortodocși? În orice caz, ea atestă că *Întrebarea creștinească* ar fi fost anterior tradusă – iar Coresi n-ar fi avut decât rol de tipăritor, de tipograf. De către cine să fi fost tradusă? S-ar putea impune o singură ipoteză: traducerea să se fi făcut în nordul Moldovei, de pe originale în limba slavă (= slavonă, dar, poate, și prin intermediar ceh; ceea ce echivala cu „sârbească” pentru bietul român ignorant) – adică acele traduceri anterioare efectuate sub influența husiților refugiați în Moldova. De la husiți, ele au ajuns la luterani – din nordul Moldovei, la Brașov –, așa cum, de fapt, filologia românească presupune (O. Densusianu, Al. Rosetti, îndeosebi).

5. Dar textul introductiv continuă cu o serie de mențiuni („*cu știrea Măriei lui Crai și cu știrea episcopului Savei țării ungurești*”), pentru a sfârși astfel: „*și scoasem Sfânta Evanghelie și Zeace Cuvinte și Tatăl nostru și Credința Apostolilor, să înțeleagă toți oamenii cine-să rumâni creștini*”. Să decriptăm unii termeni din text. *Zeace cuvinte* nu era altceva decât o biată parafrază – calc, în românește, în absența unui termen teologic neologistic – a ceea ce era *Decalogul*. Despre *Tatăl nostru* nu pot exista dubii (termenul există și azi). Dar *Credința Apostolilor* ce ar putea fi? Ce termen teologic ar fi putut calchia? Nu cumva este vorba de *Simbolul credinței*, cunoscut și ca *Simbolul Apostolilor*? Această întrebare își are rostul ei. O. Densusianu, Al. Rosetti și alți filologi români consideră că aici ar fi vorba de *Acta Apostolorum – Faptele Apostolilor*, pe care Coresi le-ar fi reluat, adaptându-le la graiul din sudul Ardealului – Muntenia atunci când, în 1563, a tipărit *Apostolul* (românesc). Erori filologice fără temei teologice!

De aceea întrebarea rămâne: de ce apare termenul *Credința Apostolilor* (alături de textele fundamentale creștine *Decalogul* și *Tatăl nostru*)?

După opinia noastră, sintagma *Credința Apostolilor* denumește – traducând sau interpretând aproximativ – ceea ce se numește, în teologia generală, *Simbolul credinței* sau, pentru ortodocși și catolici, *Crezul – Credo*. Că este vorba de acest text (și nu de *Faptele Apostolilor*) stă dovadă, tot într-un text coresiian (citată de Gaster, *Crestomația românească*, vol. I, p. 32, r. 14), sintagma *credința creștinească*, iar într-un alt catehism (probabil, tot luteran) din 1607, *credința ce-au făcut 12 apostoli* (DA, s.v. *credință*).

Și mai semnificativ este însă faptul că, în lucrările consacrate protestantismului ca fenomen cultural-religios european, este semnalat faptul că Jan Hus, în închisoarea în care îl aruncaseră adversarii săi din Boemia și sorbonarzii francezi (Gerson și d'Ailly), a redactat o serie de explicații asupra *Simbolului credinței*, a *Decalogului* și a predicilor duminicale (Georges Casalis, *Le protestantisme*, Larousse, 1974, p. 30).

Oare nu sunt aceste texte sacre exact aceleași despre care vorbește Coresi în ultima parte a introducerii sale la *Întrebare creștinească*? Ele fac parte din structura unui catehism (catolic sau protestant). El afirmă că aceste texte erau „scoase” – adică traduse și tipărite – atunci când scria introducerea la *Întrebare creștinească*. Nu ar fi exclus chiar ca aceste ultime trei texte – care, în general, alcătuiau catehismul – să fie o dovadă a existenței unui catehism luteran preexistent *Întrebării creștinești* a lui Coresi (vezi mai jos, sub **13.**).

6. Deosebit de importantă este problema sensului verbului (*a*) *scoate*, utilizat de Coresi: „Bunii creștini *scoaseră*...”. Coresi afirmă: *scoasem*. Care este deci semnificația termenului? Al. Rosetti (*Istoria limbii române*, 1986, p. 680) l-a interpretat ca „a traduce”. P. P. Panaitescu (*Începuturile scrisului în limba română*, citat de Al. Rosetti) îl glosează prin modernul „a publica” (astăzi, chiar „a... edita”). În ceea ce ne privește, credem că (*a*) *scoate*, în utilizările lui din sec. XVI (la Coresi, dar și în *Palia*), avea un sens ambiguu: în primul rând, „(a) traduce”, dar și, probabil, „(a) tipări” (de altfel, în *scoasem Sfânta Evanghelie* etc. acest ultim sens pare mai potrivit; s-ar dovedi o dată mai mult rolul adevărat al lui Coresi în activitatea lui de la Brașov).

Dar problema este mai complicată. Ce origine ar fi putut avea cuvântul (*a*) *scoate* cu sensurile de mai sus? Nici un cercetător al textelor nu și-a pus această întrebare! Credem că sensul „a traduce” și sensul „a tipări” ale cuvântului – după cum s-a discutat în filologia românească – ar putea rezulta dintr-un calc sau pot fi o simplistă (oarecum incultă!) expresie populară. De fapt, și astăzi există expresia *a scoate o carte* „a publica, a tipări”.

Cercetările noastre ne-au îndreptat însă spre limba greacă modernă vorbită. Un verb precum *vgazō* (*Βγάζω*), în greaca actuală, are sensul „a traduce”, „a publica”. Nu putem oare lua în considerație această etimologie?

Coresi afirmă că textele sacre sus-menționate erau „scoase”, ceea ce înseamnă că ele erau 1. traduse și gata de tipărire sau 2. chiar tipărite în momentul apariției prefeței *Întrebării*... Ceea ce, mai departe, înseamnă – ținând seama că

Tetraevanghelul (= „Sfânta Evanghelie”), pe care Florica Dimitrescu l-a editat (București, 1963), datează (după cum este indicat în tipăritură) din 1560 – 1561 – că *Întrebarea creștinească* trebuie datată *a posteriori*. Anul 1559, propus de Al. Rosetti, nu pare potrivit. P. P. Panaitescu (*op.cit.*) propune 1561 – ceea ce ar fi mai acceptabil.

7. Aceste considerații ne sugerează o serie de concluzii-ipoteze: 1. textele menționate fuseseră traduse în prealabil (și unde ar fi putut să se execute traducerea decât în nordul Moldovei – nordul Transilvaniei, sub impulsul husitismului?), 2. ele au fost numai tipărite la Brașov de Coresi (deci aduse din nord în sud, de la adepții lui Jan Hus la adepții lui Luther!) și 3. Coresi a fost numai un tipograf în solda sașilor luterani din Brașov.

În ceea ce privește *Faptele Apostolilor*, textul apare în *Codicele Voronețean*, manuscris. Ulterior, în 1563, apare un *Apostol* (românesc) al lui Coresi, tipărit la Brașov. După cum a arătat Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ediția din 1968, p. 683-699, într-un amănunțit studiu, Coresi „a avut la îndemână”, adică a tipărit o versiune asemănătoare cu cea din *Codicele Voronețean*, dar a întreprins el însuși o verificare a traducerii precedente cu un text slavon și a introdus o serie de modificări.

8. Problemele conceptelor religioase ale Reformei nu se opresc aici. Într-un articol publicat cu ani în urmă (în RRL, XXX, 1985, nr. 6, p. 549-552 – un omagiu adus neuitatului Alexandru Rosetti), am atras atenția asupra utilizării frecvente în textele „scoase” de Coresi (din 1559 până prin 1570 – când prozelitismul luteran și calvin era foarte activ) a termenilor *creștin*, *creștinesc*.

Termenul *creștin* apare în textele manuscrise – traduceri din slavonă, nord-moldovene. *Indicele paralel...* întocmit de Florica Dimitrescu (*Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973, p. 142) atestă prezența cuvântului în *Psaltirea Scheiană* și în *Codicele Voronețean* câte o singură dată (tot o singură dată apare și în așa-numitul *Evangheliar slavo-român*, localizat și acesta în Moldova, probabil prin 1551 – 1553). Dar, dintr-odată, termenul *creștin* apare de 9 ori în *Tetraevanghelul* lui Coresi (1560 – 1561). Mai înainte l-am regăsit în *Întrebare creștinească* (1559 sau 1561) – în care, cum am văzut, apar și expresia *creștini buni* și fraza *oamenii cine-să rumâni creștini*. În *Tetraevanghel*, în prefață, se repetă această frază: *să înțeleagă să învețe rumânii cine-să creștini* (ediția Florica Dimitrescu, 1963, p. 167). În textul evanghelic, substantivul este atestat numai la plural – dar, surpriză! – termenul *creștini* nu apare în textele *Evangheliei* tradițional-apostolice (*Evanghelia lui Matei*) – fie ortodoxe, fie catolice. În aceasta din urmă, apare, în schimb, numele propriu *Israel*. Exemple: *oamenii miei creștinii* (*Tetraev.*, p. 40, Matei) – *poporului Meu Israel* (*Biblia* Societății Biblice, București, 1925, p. 4); *nece în creștini* (*Tetraev.*, p. 48, Matei) – *nici în Israel* (*Biblia*, ed. cit., p. 11); *pasă în țara creștinilor* (*Tetraev.*, p. 41, Matei) – *du-te în țara lui Israel* (*Biblia*, ed. cit., p. 4); *nu s-au ivit așa în creștini* (*Tetraev.*, p. 50, Matei) – *nu s-a văzut așa ceva în Israel* (*Biblia*, ed. cit., p. 13,

Matei); *slăvia Dumnezeu creștinilor* (Tetraev., p. 58, Matei) – *slăveau pe Dumnezeu lui Israel* (Biblia, ed. cit., p. 23). Exemplele ar putea continua.

Cu toate acestea, substituirea numelui *Israel* cu termenul *creștini* (pl.) nu s-a operat în toate locurile în care apare: *Tetraevanghelul* înregistrează 20 de ocurențe ale numelui (propriu) *Israel/Izrail* – chiar în *Evanghelia lui Matei*.

Termenul *creștini* mai apare însă și în alte tipărituri: în *Evangheliarul slavo-român* din 1551 – 1553 (1 ocurență) și în *Liturghierul românesc* din 1570 (5 ocurențe) – toate acestea, în formă de substantiv plural.

9. Alături de acesta, apare adjectivul *creștinesc*. Pe lângă *Întrebarea creștinească*, Coresi întrebuintează în postfața *Tetraevanghelului* sintagma *cărți creștinești*. În *Evanghelia cu învățătură* (1582), denumită și *Cazania II*, în *Predoslovie* regăsim de mai multe ori același concept: *oameni creștinești, legea creștinească, legea oamenilor creștini* (ed. Pușcariu – Procopovici, 1914, p. 3-6). În sfârșit, și *Palia* de la Orăștie (1581 – 1582) atestă, la rându-i, în prefață, expresia *cărți creștinești dedicate creștinilor români* (ed. Viorica Pamfil, 1968, p. 7).

Este ușor de observat că termenul *creștinesc* (pl. *creștinești*) este utilizat exclusiv în ceea ce am putea numi „texte ale editorului”, spre deosebire de *creștini* (pl.), care apare în textul evanghelic al lui Matei.

10. Mai întâi, o precizare. Conform *Bibliei*, termenul *creștini* (pl.) nu aparține epocii scrierii evangheliilor. El apare mai târziu – cu ocazia adunărilor Bisericii în Antiohia. *Faptele Apostolilor*, cap. 11, vers. 26 relatează: *Și în Antiohia, întâia oară, ucenicii s-au numit creștini* (Biblia, ed. Galaction – Radu, 1939, p. 1234).

În această perspectivă, cum am putea explica substituțiile parțiale descoperite în *Evanghelia lui Matei* din *Tetraevangheliarul* coresian? Nu putem prea ușor răspunde la o astfel de întrebare. Două ipoteze ar părea posibile – pe care le enunțăm cu multe rezerve – și care pleacă de la o prealabilă întrebare: cine ar fi putut opera asemenea schimbări (substituiri) într-un text sacru, intangibil? În plus, sensul logic al unora dintre aceste substituiri frizează absurdul (de ex. *țara creștinilor* în loc de *țara lui Israel*), dovedind o incultură teologică totală.

Să se fi făcut asemenea substituiri în textele originale (husite) din nordul Moldovei? Unui biet călugăr român traducător din slavonă în română i se pot atribui asemenea erori, cu drept sau pe nedrept... Dar – altă ipoteză – ar putea fi aceea că schimbările s-ar fi efectuat la Brașov, în textul dat, în 1560 – 1561, lui Coresi (de către luterani) spre a fi tipărit.

Substituiriile s-au rarefiat, la o anumită parte din text, apoi au dispărut; numele lui Israel a rămas neatins.

Dar această situație bizară nu ar fi semnul unei diferențe (de traducere, de „scoater”) între *Evanghelia lui Matei* și celelalte evanghelii apostolice?

Affaire à suivre! – cum spun francezii.

11. Este însă adevărat că, în timp ce confesiunile tradiționale beneficiau implicit de calitatea și de termenul de *creștin* (am amintit mai sus că termenul a apărut în Antiohia, în timpul vieții Apostolilor), confesiunea luterană îl

întrebuințează – chiar exploatează – cu predilecție. De bună seamă, ca să evite acuzațiile de erezie noncreștină (sau dușmănoasă creștinismului). Luther însuși numea Biserica întemeiată de Iisus Hristos „notre mère spirituelle, la sainte Église chrétienne” (*Des bonnes oeuvres*, trad. fr. în *Oeuvres*, vol. I, Geneva, 1957, p. 271). Să adăugăm celebrul *Manifeste à la noblesse chrétienne* (An den christlichen Adel deutscher Nation), precum și *La liberté du chrétien* (Von der Freiheit eines christen Menschen) – amândouă aceste lucrări fundamentale, scrise în 1519 – 1520 (trad. fr. *Oeuvres*, vol. I, II, Geneva, 1966). Tot lui Luther i se datorește sintagma *creștini buni* – în care marele reformator includea și pe oamenii laici: *les laïcs [sont] de bons chrétiens; ...il est abusif que le droit canon fasse si grand cas de la liberté ecclésiastique... comme si les laïcs n'étaient pas de bons chrétiens et gens d'église qu'eux mêmes* (*Oeuvres*, vol. II, p. 88). Iată, în sfârșit, și conceptul *om creștin*: *l'homme chrétien est en toutes choses le plus serviable des serviteurs* (*Oeuvres*, vol. II, p. 275).

Luther opunea termenii de mai sus teologiei profesate atunci de pontifii de la Roma (Alexandru VI – Borgia –, Iulian II, Leon X) care, în numele catolicismului (prin prelați catolici), practicau, deschis (și... „teologic”!), operațiuni financiare oneroase („indulgențele”). Chiar mai mult, papii de atunci – după cum știm – se amestecau în rivalitățile terestre dintre regii și împărații Europei feudale. *Le Pape est un scandale pour la Chrétienté* – decreta Luther (*Oeuvres*, vol. II, p. 92).

12. Chiar dacă, în Transilvania, sașii erau departe de asemenea lupte teologice, ei aderaseră la noua confesiune la puțin timp de la întemeierea ei, la Wittenberg, din rațiuni naționaliste: luteranismul le permitea a se delimita – și lua distanță – de maghiarii catolici (mai târziu chiar, după 1564, aceștia din urmă, în mare parte, îmbrățișează calvinismul, din aceleași tendințe identitare), după ce, mai înainte, și unii, și alții luaseră contact cu reformații husiți din nordul Ardealului și nordul Moldovei.

Trebuie însă menționat faptul că în traduceri și tipăriturile comandate de sașii luterani lui Coresi – ca și în textele calvine (*Palia* de la Orăștie, 1582) – regăsim mai degrabă conceptele, termenii și expresiile enunțate de Luther. Între acestea, termenii *creștini* (plural), *creștinesc* apar cu deosebită frecvență.

Nu ar fi deci deloc surprinzător a atribui substituirile mai înainte menționate – oricât erau, unele, de absurde, ignorante – unor „buni creștini” protestanți – husiți sau luterani – probabil români, care să fi încercat a ... „creștina” parțial Evanghelia lui Matei, renunțând însă, până la urmă (din ce motiv?), la această ignobilă imixtiune în textul sacru!

13. Ceea ce caracterizează însă Reforma protestantă românească este concordanța dintre husitism și luteranism, adică dintre primele traduceri manuscrise rotacizante din nordul Ardealului – Maramureș – nordul Moldovei și primele tipărituri ale lui Coresi. Între ideile lui Jan Hus și cele ale lui Luther existau unele diferențe (de ex., Jan Hus scrisese tratatul *De ecclesia*, în care vorbește de o

„biserică universală”, și se ocupa de explicații privind *Simbolul credinței și Decalogul*, precum și de predici duminicale). Reformații „oficiali” din Brașov nu au ezitat a lua legătura cu cei din nord. Johannes Honterus însuși a călătorit în Moldova prin 1540 (Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, 1986, p. 677)¹, dar asemenea fapte importante nu i-au interesat pe cercetători.

Cea mai bună dovadă a acestor contacte sud-nord ar fi traducerea catehismului. Al. Rosetti (*Istoria limbii române*, 1986, p. 680) a arătat că „printre cărțile traduse în nordul Ardealului – Maramureș” apărea și copia unui *Catehism* – pe care îl consideră „luteran” (menționăm că asemenea denumiri, precum *luteran* sau, cum este cunoscut catehismul de la Sibiu din 1544, căruia i se atribuie numele *calvinesc*, sunt date de către filologi).

Catehismul „luteran” pare a fi stat – susține Rosetti – la baza *Întrebării creștinești* tipărite de Coresi în 1559 (sau 1561). Textul apare într-un *Codex Sturdzanus*, un miscelaneu de texte manuscrise din nordul Ardealului (de la sfârșitul secolului XVI – începutul sec. XVII), copiate de Popa Grigore din Măhaci și editate de B. P. Hasdeu în *Cuvente den bătrâni*.

Se pare însă – susține Al. Rosetti (*Istoria limbii române*, 1986, p. 678) – că în Ardeal și în Moldova, în prima jumătate a secolului XVI, au existat „mai multe centre românești reformate”, unde se traduceau cărți religioase. De bună seamă, în aceste „centre”, husitismul, în descreștere (și în exil), și luteranismul în plină ascensiune, susținut de autoritățile locale – se întâlneau și se întrepătrundeau. Încă din 1519, negustori sași întorși de la târgul din Leipzig și tineri sași care studiaseră la Wittenberg aduc cu ei ideile Reformei lui Luther și le răspândesc printre concetățenii lor (printre aceștia se găsea însuși Johannes Honterus). Era foarte ușor ca, prin asemenea contacte, ideile unora să fie însușite și de ceilalți, iar traducerile husite să fie preluate de luterani.

N. Cartoian (*Istoria literaturii române vechi*, ed. 1980) a intuit asemenea convergențe temporale și ideologice: „focarele reformei husite nu erau, poate, încă stinse, în Ardeal, când din Germania... au fost aduse peste munți ideile marelui reformator Luther” (p. 85).

Numai astfel putem explica sibilinica frază de la începutul *Întrebării creștinești*: „nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limba sârbească pre limba rumânească”. Putem acum presupune – cunoscând toate aceste legături implicite – cine erau anonimii creștini „buni”? Erau ei husiți? Erau luterani? Sau se intersectau și se reuneau unii cu alții în slujba acelorași idealuri?

Iată de ce credem că prezența copiei manuscrise a catehismului printre primele texte românești dinaintea de Coresi nu poate fi – cum susține Al. Rosetti – o dovadă a „influenței luterane”, ci, mai degrabă, o confirmare a confluentei, pe teren românesc, dintre ideile și activitatea adepților lui Jan Hus și zelul tinerilor reformatori – până la urmă victorioși – care urmau pe Martin Luther.

¹ Informația provine din monografia lui Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Johannes Honterus*, Hermanstadt-München, 1935, p. 75.

Reforma protestantă se extindea, deci, în Transilvania, de la nord spre sud, de-a lungul Carpaților răsăriteni.

14. Începând de prin 1564 inițiativele prozelitismului luteran săsesc se răresc. Se pare că sașii din Brașov treceau prin dificultăți economice. În aceste condiții, diaconul Coresi este „utilizat” de maghiarii calvini, care se despart de sașii luterani prin 1564 (în 1566 se ține Dieta de la Sibiu) și preiau ideile Reformei. Nobilul ungar Forró Miklos de Haporton – „Foro Miclăuș”, în denumirea lui Coresi – comandă tipărirea *Evangheliei cu tâlc* (1564), denumită de filologi *Cazania I* (odată cu ea apare și un *Molitvenic*). În 1567, prin Dieta de la Turda, calvinii întemeiaseră o „Biserică a românilor” reformată, cu un „superintendent” (episcop) Gheorghe de Sângeordz (György Szentgyörgy). Ea era, de fapt, prima Biserică organizată a românilor, care până atunci nu aveau o Biserică ortodoxă structurată. În schimb, „superintendentul” român îi obliga pe preoții aderenți să officieze slujba religioasă în limba română: „acolo, în biserică, să se spuie sfânta Evanghelie în limba pe care o grăiesc oamenii, să putem înțelege noi, mișelamea” – scrie Coresi în predosloviea *Evangheliei cu tâlc*. Și: „să înțeleagă popa ce zice însuși și oamenii ce ascultă” – scrie tot el, în *Molitvenic*.

Ideea nu este, bineînțeles, nouă: o regăsim în ideologia celor două curente protestante anterioare – și la husiți, și la luterani. Diferența constă însă în faptul că ungerii calvini reprezentau autoritatea maghiară supremă care guverna principatul autonom al Transilvaniei: exista chiar un „superintendent maghiar pentru protestanți și ortodocși”. Bineînțeles, o asemenea situație îi conducea pe românii transilvăneni la suspiciuni de maghiarizare. Și, implicit, la foarte slaba lor adeziune la noua confesiune (de fapt „biserica românilor” dispărea curând, prin 1720 – 1730). De altfel, în anul 1569, „superintendentul” român nou ales (în locul lui Gheorghe de Sângeordz), Pavel Tordaș, cere „aspra pedepsire” a preoților români calvini care absentau de la reuniunile „sinodului” (majoritatea preoților ortodocși era refractară calvinismului). Sub „superintendența” lui Pavel Tordaș se tipărește o *Carte de cântece*, prin 1570 – 1573, la Oradea, primul text românesc cu litere latine, dar în ortografie maghiară.

În orice caz, teologia calvină preconiza, în Transilvania, cam aceleași teze ca și luteranismul. De aceea, Clujul, centru luteran (în 1558), devine centru calvin (în 1567). Pavel Tordaș, bunăoară, „au porâncit în școală mișterii și dascălii să învețe rumânește den cărțile ce deaderă boiarii cinstitului sfat și ce va da sfinția lui... trebuiaște să înțeleagă feciorii... Iară sârbește și latinește să știe numai cine iaste om cărtulariu... eară mișelamea n-are lipsă de-a știrea”, scrie un „diac” Oprea (poate chiar colaboratorul lui Coresi) în epilogul unui *Octoih* românesc (N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, ed. 1980, p. 98-98). Promovând asemenea idei, calviniștii aveau avantajul de a recurge – dincolo de prozelitism – la măsuri coercitive. Ceea ce, trebuie să recunoaștem – așa cum am mai scris –, a contribuit, în bună măsură, la introducerea limbii române în biserică și în școală (Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între*

limbile romanice, vol. IV, Cluj-Napoca, 2003, p. 225). În același timp, calvinismul din Transilvania – chiar dacă nu a fost bine înțeles și acceptat de românii ortodocși – a însemnat nu numai o continuare a protestantismului husit și luteran, ci și o inovație reformatoare care a ajuns, uneori, la bune rezultate (de ex. scrierea cu litere latine, limba română în școlile românești). În fond, calvinismul, preluând inițiativele strict teologice ale precedentelor reforme, a extins acțiunile Reformei la aria largă a culturii în Transilvania. Trebuie subliniat că scrierea cu caractere latine a limbii române o datorăm mai întâi calvinismului sec XVI – XVIII și abia ulterior Școlii latiniste și Bisericii Unite cu Roma!

15. Calvinismul își închieie influența directă în apoteoză: în 1582 apare *Palia* de la Orăștie, cu cheltuiala unui nobil, „comandantul” Hunedoarei, Geszty Ferenc (în românește *Gesti Frenți, hotnogul Ardealului și al Țării Ungurești*). Traducerea se face din maghiară, dar, ca și în cazul luteranilor din Brașov, în dorința de a-i atrage la confesiunea cea nouă pe românii integrați în tradiția bizantino-slavă, în predoslovie se afirmă: „scoasem den limbă jidovească și grecească și sârbească pre limbă românească”. Încă o mistificare protestantă (ca și cea de la Brașov), pentru a evita suspiciunile Bisericii pravoslavnice (de altfel, Coresi avea totdeauna grijă de a menționa că tipăriturile sale sunt „cu știrea” „episcopilor” Ghenadie sau Sava ai Ardealului și ai Țării Românești!). Subterfugiile protestante nu au scăpat de vigilența cercetătorilor: Mario Roques a dovedit – prin elemente lingvistice – proveniența maghiară a textului original al *Paliei* (compulsat probabil și cu un original în limba latină).

16. Dar timpurile Reformei protestante (mai ales luterane) slăbesc mult atunci când la conducerea principatului Ardealului se încoronează Ștefan Bathory (1571 – 1575), catolic fervent, care devine, după aceea (1573 – 1613), rege al Poloniei. Familia Bathory (Cristofor, Sigismund) domnește în Transilvania până în 1613 și, spre a stăvili Reforma calvină, întărește ortodoxia (Ioan de Prislop devine, în 1595, „mitropolit” ortodox al Transilvaniei).

Calvinismul continuă însă a supraviețui prin autoritatea statală – căutând să exercite o influență indirectă asupra Bisericii Ortodoxe Române și, implicit, asupra românilor. În 1613, a devenit principe al Transilvaniei Gabriel Bethlen (1580 – 1629), om cu solide convingeri calviniste – despre care se poate spune că nutrea bune sentimente față de români (mai ales față de cei săraci). Se știe că protestanții calvini dădeau o mare importanță „cărții”, instrucției școlare. Sub conducerea lui Bethlen, autoritățile de stat – majoritar, calvine – creează o serie de „colegii”, cu evidentă orientare reformată, calvină: la Alba Iulia (*Bălgrad*), Aiud (*Collegium Bethlenianum*, cea mai importantă instituție de învățământ reformat din Ardeal), precum și școli în limba română, la Lugoj, Caransebeș, Hațeg și Hunedoara, unde au studiat mulți români care înțelegeau însemnătatea studiilor. Unii dintre aceștia au devenit valoroși intelectuali ai Ardealului din secolul XVIII. Gheorghe Buitul, Gabriel Ivul, Ioan Kájoni, Mihai Halici, Ioan Zoba din Vinț –

ortodocși și catolici, teologi convertiți la calvinism –, bunăoară, au fost elevi în *Bethlenianum*. Ei au constituit prima „intelighenție” românească. De altfel, trecerea de la o confesiune la alta era frecventă în sec. XVI – XVII în Transilvania: la Alba Iulia Atanasie Anghel, întemeietorul cultului greco-catolic românesc, și, înaintea lui, Simion Ștefan, viitorul mitropolit ortodox (de fapt trecut la calvinism și revenit „la comandă” întru ortodoxie), care și-a legat numele de *Noul Testament* de la Bălgrad (1648). La Făgăraș, văduva principelui Gheorghe Rakoczy I întemeiasse o școală în limba română pentru copiii țăranilor români. Dar aceștia, temându-se de calvinizare și maghiarizare, frecventau foarte puțin asemenea școli: identitatea lor românească și religia ortodoxă strămoșească erau – pentru ei – mai de preț decât cultura adusă de noua confesiune! Și totuși! Din aceste instituții de învățământ calvine au ieșit idei teologice moderne care au servit deopotrivă Bisericii Unite cu Roma (greco-catolică) și Bisericii Ortodoxe.

Autoritățile transilvane conduse de Gabriel Bethlen nu se opreau aici. Ele obligau pe prelații ortodocși români să officieze slujbele în limba română (pentru a fi recunoscut ca „mitropolit” ortodox român, trebuia să vorbească românește în biserică, să traducă textele sacre în română, să tipărească, în limba română, cărți, să înființeze școli). Alteori căutau a converti la calvinism preoți ortodocși, cu promisiunea de a li se oferi funcții ierarhice superioare: Simion Ștefan este un exemplu. Mai mult decât atât: Gabriel Bethlen se adresează în scris lui Kiril Lukaris, devenit patriarh de Constantinopol (1627 – 1637) și cunoscut a avea atitudini binevoitoare față de Reforma calvină (pentru acest motiv Biserica Ortodoxă l-a afurisit *post mortem*), cu rugămintea de a-i „convinge” pe credincioșii ortodocși din Ardeal că atât calvinii, cât și ortodocșii duc aceeași luptă cu catolicismul și cu Papa, drept care trecerea la calvinism le-ar fi... de folos. (Răspunsul negativ al patriarhului Lukaris este antologic: el menționează unitatea de credință a românilor de pe ambele versante ale Carpaților.)

17. Problema relațiilor dintre calvinism și ortodoxie este deosebit de complexă, în Transilvania – mai ales la Alba Iulia. Acolo exista, din 1571, dar se consolidase prin 1595 – 1597, în urma victoriilor lui Mihai Viteazul, prima mitropolie ortodoxă românească – creată *sub conditione*: ierarhii români să se găsească sub „protectoratul” și controlul principilor protestanți ai Transilvaniei (mitropolitul urma să fie „validat” de către principe). În aceste condiții, urcă pe scaunul mitropolitan, printre alții, în sec. XVII, Ghenadie II (1627 – 1640), Ilie Iorest, fost călugăr de Neamț (1641 – 1642), și alții (Gheorghe din Sec, Meletie) mai puțin însemnați. Unii dintre ei – precum Ilie Iorest – sfârșesc repede, ba chiar sunt pedepsiți pentru nesupunere față de autoritatea calvină centrală, până când este numit „mitropolit” (fără consacrare în Țara Românească) Simion Ștefan (1643 – 1652).

Pe lângă Mitropolie, funcționa încă din 1639 la Bălgrad (de fapt, la Presaca = „Prisac”, lângă Alba Iulia) o tipografie mitropolitană care scotea cărți bisericești

ortodoxe (de exemplu, reeditarea *Evangheliei cu învățătură* din 1581, a lui Coresi), dar... și cărți calvine. Aici apare, în 1640, celebrul *Catehism calvinesc* „întors din limba diecească (= latină) și slovenească (fals!) în românește”, pe care îl critică mitropolitul Varlaam al Moldovei, în *Răspuns la Catehismul calvinesc*. Tot aici apare, în 1656, și *Scutul catehismușului*, „apărarea” calvină împotriva lui Varlaam. Toleranța calvină față de ortodoxie era numai o aparență: Gheorghe Rakoczy II și „superintendentul maghiar pentru protestanți și ortodocși” erau „îndrumătorii”, „protectorii”, adică cei care controlau și conduceau ierarhia ortodoxă a românilor (vezi Maria Someșan, *Începuturile Bisericii Unite cu Roma*, București, 1999, p. 26-28).

18. Putem totuși concluda: Reforma calvină – configurația teologică cea mai puternică, dar și cea mai autoritară a reformelor care s-au manifestat în principatul Transilvaniei în sec. XVI – XVII – este, în același timp, și Reforma care a reușit (după calvinism, pe la 1570, a urmat unitarismul, fără prea mari rezultate de conversiune). Spre deosebire de toți protestanții, calvinii au înlesnit formarea primei generații de intelectuali-teologi români în Ardeal. După cum am văzut mai înainte, calvinismul a pregătit terenul ideologic (și conștiința) unei „renovări” a religiei tradiționale slavo-bizantine românești. Chiar dacă tendințele instrucției teologice calviniste erau anticatolice – în Europa occidentală –, din școlile întemeiate în Transilvania de această confesiune reformată nu au ieșit anticatolici, ci dimpotrivă: prelați care au dorit unirea cu Roma! (Atanasie Anghel este cel mai grăitor exemplu².) Este cazul să atribuim asemenea paradoxale conversiuni faptului că, în sfârșit, preoții ortodocși români au avut, prin reforma calvină și date fiind obligațiile de subordonare față de autoritatea principatului, acces la cultură. Ei reușeau, astfel, să iasă din prăfuitele (și neînțelesele: cum spunea Coresi, „popii nu mai știu sârbește”) ceasloave canonice slavone la lumina înțelegerii (și interpretării) textelor evanghelice.

Atunci când, în 1688 (sub Mihály Apaffy, 1622 – 1690), acceptă protectoratul Imperiului Habsburgic, austriei găesc, în lumea românească, mai întâi o Biserică Ortodoxă majoritară, cu ierarhi numiți de „superintendentul” maghiar calvin, fără a fi fost consacrați în Țara Românească, la Târgoviște sau la

² „Cazul” lui Atanasie Anghel: consacrat, la București, în 1698, ca episcop al românilor din Transilvania, i se recomandă de către Teodosie, mitropolitul Țării Românești, ca – din ordinul patriarhului Ierusalimului – „toate slujbele să se citească în limba slovinească sau elinească, iar nu românește”. Această indicație se făcea la... 10 ani de la apariția *Bibliei* lui Șerban Cantacuzino, din 1688! Sub presiunea militară a Austriei, dar, mai ales, pentru că era școlit în colegii calvine, Atanasie Anghel se lasă convins să treacă la Biserica Unită cu Roma (greco-catolică). De bună seamă, un rol a avut și obtuza ierarhie valahă, care, în 1698, ar fi dorit să se renunțe la limba română din bisericile ardelen, acolo unde se oficia în română din 1570!

București, și, alături de aceasta, o Biserică românească calvină, minoritară, ce dispăre prin 1720, odată cu consolidarea protectoratului catolic al Austriei.

19. În aceste circumstanțe, Biserica Unită cu Roma – greco-catolică –, sub protecția imperiului austriac, a preluat și c o n t i n u a t opera începută de reformații calvini. Aceștia din urmă au introdus în Transilvania scrierea cu caractere latine (fie și cu ortografie maghiară – în *Cartea de cântece*, 1570 – 1573; în *Palia* de la Orăștie, 1582, termenul *român* apare scris cu *-o-*, ca în maghiară) și tot ei i-au obligat pe preoții ortodocși să-și naționalizeze slujbele religioase ortodoxe. Maria Someșan (*op. cit.*) a reliefat – cu dreptate – faptul că uniaticismul a fost favorizat de calvinism, chiar dacă acest fapt nu este îndeobște recunoscut.

Acestui curent de gândire teologică și practică al calvinismului, în primul rând, și nu numai prelaților intelectuali ai Școlii Ardelene (greco-catolice) trebuie să-i recunoaștem meritul de a fi reprezentat Renașterea deschizătoare de drumuri spre Occident a culturii românești. Este însă tot atât de adevărat că, instrumentalizat de maghiari, calvinismul nu a reușit să convingă decât puțini români – și aceștia, intelectuali – să-l urmeze. Unirea cu Roma a unei părți a clerului ortodox transilvan, promovată de Austria, realizată deplin abia în sec. XVIII, a întrunit, în schimb, adeziuni populare mai largi (dar și opoziții conservatoare, care, de fapt, dovedeau succesul prozelitismului greco-catolic!), pentru că îndrepta mentalitatea românească spre originile ei istorice romane și preconiza cu mai multă forță coerentă adeziunea la latinitatea și romanitatea italiană occidentală.

Să mai repetăm? Fără curentele Reformei, mai ales fără cea calvină, nu ar fi putut reuși *uniația* greco-catolică. Religiile *receptae* au schimbat orientările și structurile culturale ale românilor.

20. Această înlănțuire a încercărilor de convertire a „schismaticilor” (ortodocși) români la confesiuni occidentale trebuie să fie atent examinată. În primul rând, regiunea. Dacă Transilvania a fost regiunea cea mai vizată de propagandiștii religiilor *receptae*, acest lucru se datorește faptului că ea era integrată într-o zonă preponderent central-europeană, austro-maghiară („Boemia” lui Jan Hus intra în aceeași parte). Se explică astfel continuitatea dintre prezența husiților și traducerea din nordul Transilvaniei – nordul Moldovei și activitatea protestanților luterani din Brașov. De la sașii luterani din Brașov, Reforma trece sub conducerea – autoritară, chiar statală – a maghiarilor calvini, care izbutesc a construi un fel de „intelighenția” ardeleană „dezlegată” de tradiționala ortodoxie. Și de aici, de la ei, la Școala Ardeleană greco-catolică. Confesiunile noi urmează șirul Carpaților, de la nord-est, la sud și la sud-vest. Să observăm că și greco-catolicismul s-a născut la Blaj, tot în aceeași zonă a Transilvaniei. Se pare însă că, în sudul Transilvaniei, greco-catolicismul a fost slab acceptat.

Mai mult decât atâta. Ori de câte ori ideile novatoare au încercat să depășească lanțul muntos al Carpaților, ele au fost respinse. Țara Românească nu a permis catolicismului să pătrundă decât în zona subcarpatică de la Curtea de Argeș – Câmpulung, până prin secolul XIV – XV. În Moldova, cu toată presiunea, dinspre nord, a Poloniei, catolicismul nu a reușit să se implanteze decât pe o îngustă fâșie regională, tot subcarpatică (singurul succes, episcopia efemeră a Cumaniei). Cât privește calvinismul, importat și el, dinspre nord (din zonele protestante ale Poloniei), domnia tulbure a lui Despot-Vodă (1561 – 1563), cu activitatea lui prooccidentală (școala de la Cotnari, cu preceptori latinizanți germani!), excentrică și aberantă pentru bieții români moldoveni ignoranți (în ciuda ideilor despre Dacia și latinitatea românilor), a fost contracarată și distrusă de boierii care se declarau pravoslavnici, dar nu de Biserica Ortodoxă (vezi Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. IV, Cluj-Napoca, 2003, p. 253-264). Eșecul calvinismului a fost complet! Moldo-Valahia rămânea tradițional orientat-ortodoxă. Cu greci, cu sârbi, cu ruși, chiar cu bulgari – dar nu cu ungurii „papistași”, nici cu reformații! Să adăugăm totuși faptul că, în sec. XVII, aceeași Moldo-Valahie ortodoxă a constituit singurul sprijin puternic al rezistenței identitare ortodoxe pentru majoritatea românilor de peste Munții Carpați (din „țara ungurească”): epoca mitropolitului de Kiev Petru Movilă și a mitropolitului de Moldova Varlaam. (Să nu uităm însă că Sinodul de la Iași, din 1642, și *Răspunsul la Catehismul calvinesc* al lui Varlaam erau îndreptate împotriva *Catehismului* editat în tipografia Mitropoliei de la Bălgrad, stipendiată și controlată de calvini!)

*

21. Istoria implantării protestantismului – ca și cea a Bisericii uniata („unită cu Roma”) – reprezintă o perioadă importantă din evoluția culturii românești. Originalitatea Reformei (sau a succesiunii ideilor reformate) pe teritoriul României constă în legătura interpenetrantă – interdependentă, chiar suprapusă – a mai multor curente de gândire teologică, reunite sub un singur imperativ: a da Transilvaniei un loc (și un rol) distinct în ansamblul romanității românești. O poziție aparte în conglomeratul european. Principatul Transilvaniei se dorea a fi un stat autonom (cum fusese atunci când, împreună cu Suedia și Anglia, principele calvin al Transilvaniei semnase, în 1648, Pacea de la Westfalia!).

Sau, în termeni religioși, trebuie să spunem: a izola Transilvania de românitatea ortodoxă tradițională orientată de secole spre sud, spre Balcanii slavo-grecești și spre Răsăritul slav, de la Kiev până la Moscova.

Tentativele nu au reușit. Ortodoxia românească – mai ales cea transilvană – și-a selectat, singură, aspectele inovatoare – luând numai ceea ce nu-i altera

identitatea tradițională –, deci și-a conservat integritatea dincolo și dincoace de Carpați, asigurând unitatea (fie și în diversitate) a comunităților românești. Trebuie să recunoaștem: aceasta este o mare victorie a românilor din Transilvania, conduși de mari personalități religioase și politice: o izbândă care se învecinează cu un miracol!

Cu toate acestea, chiar în asemenea circumstanțe, protestantismul românesc rămâne un episod istoric care își așteaptă încă cercetătorii – atât din perspectivele ortodoxiei (și românești, și slavo-balcanice), cât mai ales dinspre Occidentul reformat. Soarta ideilor lui Jan Hus, Martin Luther, Jean Calvin în Europa de Est – mai ales în zonele românești – constituie, în definitiv, și o pagină de originală istorie europeană.

P. S. Trimitem insistent pe cei care ar dori să studieze limbajul Reformei românești și la articolul nostru *Le langage de la Réforme dans la culture et la langue roumaine du XVIe siècle*, în RRL, XXX, 1985, nr. 6, p. 549-552, pe care l-am menționat în această lucrare. O bună parte dintre referințele istorice ale acestor probleme le-am preluat dintr-o lucrare în pregătire de Adrian Niculescu, doctor în științe istorice.

*Università degli Studi
Istituto di Filologia Romanza
Udine, Via Mazzini, 3
Italia*